

**TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE ALP ER TONGA VE UYGUR
TÜRKLERİ ARASINDA ONUN AİLGİİ ANLATMALAR**

m. Ö. E*

ZET

Alp Er Tonga, Türk kültür tarihine yön veren kahramanlardan biridir. Onun hakkında yazılı kaynakların yanı sıra, Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Uygur Türkleri arasında çeşitli sözlü anlatımlar da bulunmaktadır. Makalemizde, ilk olarak Alp Er Tonga hakkında tarihi yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri ve araştırmacıların Alp Er Tonga'nın kimliğiyle ilgili görüşlerini değerlendireceğiz. Daha sonra da Uygur Türkleri arasında Alp Er Tonga ve onun hayatı etrafında teşekkül eden sözlü anlatımları inceleyerek, Alp Er Tonga'nın Türk kültür tarihindeki yeri ve önemini ortaya koymaya çalışacağız.

Açık Sözcükler: Türk Kültürü, Uygur, Alp Er Tonga

**ALP ER TONGA IN TURKISH CULTURAL
HISTORY AND SOME NARRATIVES ON IT IN UIGHUR**

ABSTRACT

Alp Er Tonga is one of the heroes, conducting Turkish cultural history. There are various oral narratives among Uighur Turks living in Eastern Turkistan about him, as well as written resources. In our essay, first of all, we will estimate the information regarding Alp Er Tonga in historical written resources and the opinions of the researchers regarding the identity of Alp Er Tonga. Then we will examine the oral narratives existing around his life and we will try to determine his position and importance in Turkish cultural history.

Keywords: Turkish Culture, Uighur, Alp Er Tonga

Türk tarihinde cihana hâkim olma ülküsüyle büyük mücadeleler veren kahramanlar ve hükümdarlar önemli bir yer tutmaktadır. Türk tarihine yön veren bu hükümdarlar ve kahramanlar etrafında teşekkül eden tarihî olayların bir kısmı yazılı belgelerde

* Arş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

yerini alırken, bir kısmı da yüzyıllar boyunca halkın hafızasında saklanmış ve sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Destanlar, efsaneler ve menkıbeler tarihî bir olay üzerine kurulan sözlü yaratmalardan bazılarıdır.

Türk kültüründe önemli yer tutan tarihî kahramanlardan biri de Alp Er Tonga'dır. Adı Eski Farsça (Avesta Dili) metinlerde *Frangrasyan*, Orta Farsçada (Pehlevi Dili) *Frasıyav*, *Frasıyâk*, *Frangrasyâk*; Arapça kaynaklardan Taberî'de *Frâsiyâb ve Frâsyât*, Mes'ûdi ve Birûnî'de *Ferâsiyâb*; İran milli destanı Firdevsî'nin *Şehname*'sinde *Efrâsiyâb*¹ olarak geçen Alp Er Tonga, Dîvânü Lügâti't-Türk'te *Afrasyab* ve *Tonga Alp Er*, Kutadgu Bilig'de ise *Efrasiyab* adıyla geçmektedir.²

Alp Er Tonga ile ilgili Uygur Türkleri arasındaki sözlü anlatmalara geçmeden önce, onun hakkında tarihî yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri değerlendirmek uygun olacaktır. Alp Er Tonga ile ilgili ilk yazılı bilgilere "Avesta"da rastlamaktayız. Söz konusu eserde, Alp Er Tonga, hilekâr ve kötü insan tipini temsil ettiği gibi İranlıların da baş düşmanı olarak gösterilmektedir.³

Alp Er Tonga hakkında en geniş bilgiye yer veren İran kaynaklarından ikincisi ise Firdevsî'nin "*Şehnâme*" isimli eseridir. Bu eserde Alp Er Tonga ile ilgili bilgiler özetle şöyledir: *Efrâsiyâb'ın atası kabul edilen Tur, ünlü İran hükümdarı Feridun'un ortanca oğludur. Tur'un soyundan gelen Peşeng'in oğlu Efrâsiyâb ise İran hanedanı için en büyük tehlikedir. Efrâsiyâb'ın İran'a ilk saldırısı ise Minuçihr'in oğlu Nevzer dönemine rastlar. Minuçihr'in ölümü üzerine Efrâsiyâb'ın babası Peşeng, İran'ın zayıfladığını düşünerek oğlunu İran'a saldırtır. Efrâsiyâb İran hükümdarı Nevzer'i tutsak eder ve öldürür. Daha sonra Efrâsiyâb Dehistan'dan Rey'e gelir ve burada padişahlık tahtına oturur. Sonraki dönemde Efrâsiyâb ile İran tahtına geçen Zev barış yapar. Zev'in ölümünden sonra Gürşasb'ın tahta geçmesi ve onun da ölmesiyle Efrâsiyâb İran'a saldırı hazırlığına başlar. Bunun üzerine İran kahramanları Zal'dan yardım isterler. Sonuçta Keykubad, Zal ve Rüstem gibi kahramanların komuta ettiği orduyla Efrâsiyâb karşı karşıya gelir ve onlara yenilir. Sonraki*

¹ **İsh m Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 478.

² Alp Er Tonga adı, yazılı ve sözlü kaynaklarda bazen Alp Er Tonga bazen de Efrasiyab/Afrasyab gibi bazı ses değişikliklerine bağlı olarak farklı isimlerle yer almaktadır ve bu konu üzerinde çalışmanın ileriki bölümlerinde ayrıca durulmuştur. Ancak biz, tebliğimizde kullandığımız terminolojinin bir bütünlük arz etmesi için alıntı metinlerde değişiklik yapmamakla birlikte, çalışmanın genelinde Alp Er Tonga adını kullanmayı tercih ettik.

³ **İsh m Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 478-479.

Turkish Studies

*International Periodical for the History of Turkish or Turkic
Languages, Literature and Culture
Volume 3/7 Fall 2008*

olduğunu söyler.⁸ "Tigin" kelimesini açıklarken, bu kelimenin aslında "köle" anlamına geldiğini; ancak zamanla hükümdar ailesinin çocuklarına ad olduğunu belirtir ve bu konuda geniş bilgi verir.⁹ Yine "Kaz" kelimesinin anlamını verirken, bunun Afrasyab'ın kızının adı olduğunu belirterek, Afrasyab ve onun yaşadığı yerler hakkında geniş bilgi verir.¹⁰ "Kend" kelimesinin anlamını verirken, Kaşgar için 'Ordu kend' dediklerini ve bunun da 'Hanın oturduğu şehir' anlamına geldiğini söyler. Ayrıca Afrasiyab'ın Kaşgar şehrinin havası iyi olduğu için orada oturduğunu belirtir.¹¹ "Çaruk" oymağı hakkında bilgi verirken 'Barçuk' şehrinin Afrasiyab'ın şehri olduğunu söyler.¹² "Alp" kelimesinin anlamını açıklarken örnek olarak Alp Er Tonga için yakılan ağıttan iki dörtlüğe yer verir.¹³

Dîvânü Lügâti't-Türk'te verilen bilgiler incelendiğinde, bütün Türk hakanlarının Alp Er Tonga'nın soyundan geldiğinin ve onun soyundan olmayanlara "hakan" veya "han" denilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ayrıca Alp Er Tonga'nın Kaşgar şehrini başkent olarak kullandığı, bunun yanı sıra Barçuk ve Barsgan gibi şehirler kurduğu ve ölümünün halk arasında büyük bir acıya neden olduğu görülmektedir.

Alp Er Tonga hakkında bilgi veren bir başka eser ise Yusuf Has Hacib'in 1069 yılında yazarak Tabgaç Buğra Han'a sunduğu siyasetname türündeki "*Kutadgu Bilig*" isimli eseridir. Bu eserde, dünyadaki hükümdarlar arasında en adaletli olanların Türk hükümdarları olduğu ve onların içinde de en meşhur olanın Taciklerin "Efrasyab" dedikleri hükümdar olduğu belirtilir.¹⁴ Bu bilgilerden Alp Er Tonga'nın Türkler arasında hem adaletiyle hem de kahramanlığıyla tanınan büyük bir hükümdar olarak bilindiğini ve Taciklerin de onun cesareti ve kahramanlığından övgüyle söz ettiklerini söyleyebiliriz.

⁸ Di an L gat-it-T rk Terc mesi III, s. 157.

⁹ Di an L gat-it-T rk Terc mesi I, s. 413-414.

¹⁰ Di an L gat-it-T rk Terc mesi III, s. 149-150.

¹¹ Di an L gat-it-T rk Terc mesi I, s. 343.

¹² Di an L gat-it-T rk Terc mesi I, s. 381.

¹³ Di an L gat-it-T rk Terc mesi I, s. 41.

¹⁴ K tadg Bilig I Metin, Hzl. Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları,

Turkish Studies

International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic
Volum 3/7 Fall 2008

Gazi olup, Efrasiyap'ın evladı" denilmektedir.¹⁹ Alp Er Tonga'nın Karahanlılar ve sonraki dönem Türk hükümdarlarının ecdadı olduğu "Satuk Buğra Han Tezkiresi"nde de belirtilmektedir.²⁰ Molla Musa Sayrami, "*Tarihi Hamidi*" isimli eserinde de Sultan Satuk Buğra Han'ın Kaşgar'da bulunan mezarı hakkında bilgi verirken onun Afrasyab evladından olduğunu belirtmiş ve Afrasyab'ın kahramanlığı ile ilgili bilgilere de yer vermiştir.²¹

Yukarıda özetleyerek vermeye çalıştığımız yazılı tarihi kaynaklardan Alp Er Tonga ve onun özellikleriyle ilgili şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Alp Er Tonga Türk tarihi kadar İran ve Arap tarihi içinde de önemli bir yer tutmaktadır. İranlıların Avesta'dan başlayarak en büyük destanları Şehname'ye ve sonraki dönemlerde yazılan çeşitli tarihi kaynaklarına kadar Alp Er Tonga'yı en büyük düşmanları olarak zikretmeleri ve buna rağmen ondan övgüyle söz etmeleri bu durumu açıklamaktadır.

2. Tarihi Türk kaynaklarının yanı sıra İran, Arap ve Moğol tarihçilerinin eserlerinde, Alp Er Tonga'nın büyük bir kahraman olduğu ve Türk hükümdar ailelerinin atası olarak kabul edildiği görülmektedir.

3. Alp Er Tonga ile ilgili tarihi kaynaklarda yer alan ortak bilgilerden biri de, onun bir hükümdar olarak Kaşgar'ı başkent seçtiği ve önemli şehirlerin inşasını gerçekleştirdiği bilgisidir.

4. Cüveynî ve Mirza Haydar Duğlat'a göre Alp Er Tonga, Uygur Türklerinin tarihi kahramanı Buku Han'dır.

Tarihi kaynaklarda Alp Er Tonga hakkında verilen bilgileri değerlendirdikten sonra, onun yaşadığı dönem ve kimliği hakkında araştırmacıların fikirlerini vermek yerinde olacaktır. Alp Er Tonga'nın kimliği ve yaşadığı dönemle ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunlardan birincisi, Alp Er Tonga'nın Med Kralı Astiyog olduğu şeklindedir.²² Zeki Velidî Togan ise Alp Er Tonga'nın büyük Saka devletinin en şevketli devrini ve sükût çağını yaşatan büyük kahramanı olduğunu ileri sürmüştür.²³ Osman Turan, İslam kaynaklarının Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hanedanlarının Alp Er

¹⁹ Molla Musa Sayrami, **Tarihi Emni e**, Yay. Hzl. Muhemmet Zunun, Şincañ Halk Neşriyati, Ürümçi 2000, s. 399.

²⁰ Geyretcan Osman, **U ğ r Kılassik Edebi ati Kiski e Tarihi I**, Şincañ Halk Neşriyati, Ürümçi 1996, s. 115.

²¹ Musa Sayrami, **Tarihi Hemidi Kitab III**, Aksu 1908, s. 329, 340-341, 387.

²² **İsh m Ansiklopedisi**, C, 10, s. 479.

²³ Zeki Velidi Togan, **Um m T rk Tarihine Giriş**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 36.

Turkish Studies

International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic
Volum 3/7 Fall 2008

Tonga'ya mensup olduklarını ifade ettiklerini ve bu münasebetle, onu tarihi ve milli an'aneyle bağlı olarak Oğuz-han ile birleştirdiklerini belirtmiştir.²⁴ Ayrıca milli destan ve an'anelerde asırlarca milletin kalbinde, cihangir olarak yaşayan Oğuz-han'ın İran kaynaklarında Afrâsyâb adı ile geçtiğini söylemiş ve onun Oğuz-han olduğunu ileri sürmüştür.²⁵

Sadettin Gömeç ise Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın Şehnâme'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheler olduğunu belirterek, *bize göre Alp Er Tonga, 714 yılında Beş-Balık'ın kuşatılması sırasında tuzağa düşürülerek öldürülen, Kagan Kagan'ın büyük oğludur. Kişilik olarak Köl Tigin'e benzeyen, Kök Türkler arasında çok sevilen ve bütün ömrünü Türk milleti için harcamış olan Tonga Tigin'in kahramanlıkları ölümünden sonra da Türkler arasında yaşamış ve bir efsane olarak Kaşgarlı'nın çağına kadar gelmiştir. Kaşgarlı Mahmud da Türkler arasında yaşayan bu destanı duyduğu için eserinde zikretmiştir.*” demektedir.²⁶

Alp Er Tonga'nın tarihi kimliğiyle ilgili olarak Mustafa Aksoy, “*yazılı Türk kaynakları arasında Alp Er Tonga ile ilgili bilinen en eski kayda Orhun Abideleri'nde rastlamaktayız. Tonga Tigin'in yuğu esnasında Tonga boyunun on yiğit erinin çevrilip öldürüldüğünden bahsedilmektedir. Biz bu kayıttan XI. yüzyılda bile hatıraları devam eden Alp Er Tonga'nın VIII. yüzyılda yuğunun yapıldığını görmekteyiz.*” demektedir.²⁷

Osman Karatay ise Oğuz Kağan, Feridun ve Alp Er Tonga'yı çeşitli açılardan karşılaştırmış ve her üç ismin de aynı kişi olabileceğini ileri sürerek, bu kimse, insanlık tarihinde öyle bir iz bırakmıştır ki, İran'dan Turana insanlar binlerce yıldır onu unutmamışlardır. Farsların Turanlı halklarla aynı kökten gelen Medlerin tarihini sahiplendikleri gibi Turanlıların/Sakaların hükümdarlarını da sahiplendiklerini, Pers hükümdarlarının Ceyhun nehrini geçememişken Feridun'un şahsında ve hayal âleminde Farsların İran, Turan ve Rum'un hâkimi olduklarını belirtmiştir.²⁸

Yukarıda da görüldüğü gibi araştırmacıların bazıları Alp Er Tonga'nın Saka hükümdarı olduğunu ileri sürerken, bazıları da Buku Han, Oğuz-han ve Tonga Tigin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca araştırmacıların bazıları Alp Er Tonga ile tarihi kaynaklarda

²⁴ Osman Turan, *age.*, s. 101.

²⁵ Osman Turan, *age.*, s. 100.

²⁶ Saadettin Gömeç, “İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **DTCF Tarih Araştırmalar Dergisi**, 20/3, Ankara 2000, s.57–58.

²⁷ Mustafa Aksoy, *agm.*, s. 555.

²⁸ Osman Karatay, **İran İle Turan (Ha ali Milletler ağında A ras a e Ortadoğ)**, Karam Yayıncılık, Ankara 2003, s. 180–188.

Turkish Studies

International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volum 3/7 Fall 2008

“Efrasiyab” adıyla geçen kahramanın farklı kişiler olduğunu ileri sürmüşlerse de, bu konuda her iki ismin de aynı kişi olduğu noktasında tarihçilerin büyük çoğunluğunun hemfikir olduklarını görmekteyiz. Biz de Alp Er Tonga ile Efrasiyab’ın aynı kişi olduğu düşündüğümüz ve tebliğimizde terminolojinin bir bütünlük arz etmesi açısından, alıntıların dışında Alp Er Tonga isminin kullanılmasını uygun gördük.

Alp Er Tonga ve onun tarihî kişiliği hakkında yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri ve araştırmacıların bu konudaki görüşlerini verdikten sonra, günümüzde Uygur Türkleri arasında Alp Er Tonga ile ilgili anlatılan sözlü ürünlere geçmek yerinde olacaktır. Türk tarihinde ve kültüründe hem kahramanlığı hem de yöneticiliği ile derin izler bırakan Alp Er Tonga, Uygur Türklerinin hafızasında da yüz yıllar boyunca saklanmış ve onun hakkında çeşitli anlatımlar ortaya çıkmıştır. Uygur Türkleri arasında “Efrasiyap” olarak bilinen Alp Er Tonga, sözlü anlatımlarda “*padişahların padişahı ve bilgelerin bilgisi*” olarak zikredilmiş ve onun döneminde toplumsal düzenin sağlanmasına ve milletin birlik ve bütünlüğüne yönelik önemli uygulamaların başladığı dile getirilmiştir. Ayrıca bu sözlü anlatımlarda onun kahramanlığından çok, halkın sorunlarıyla yakından ilgilenen bir yönetici olduğu ve bu sorunlara pratik çözümler ürettiği anlatılmıştır. Bu anlatımlardan ilki düğün merasiminin ortaya çıkışını konu almaktadır:

“Eski zamanlarda düğün merasimi diye bir şey yokmuş. Erkekler ve kızlar düğün merasimi yapmadan birbirleriyle evlenirmiş. Efrasiyap dönemine gelindiğinde, insanlar şehirlerde, köylerde ve kışlaklarda toplu halde yaşamaya başlamışlar. İnsanlar, toplu bir şekilde yani birbirleriyle karışık yaşadıkları için, bazı istenmeyen durumlar ortaya çıkmaya başlamış. Bazı insanların bir başkasının hanımına şaka yapması ve birlikte olma isteğini belirtmesi gibi garip davranışlar süreklilik arz etmeye başlamış. Bunun üzerine kavga dövüş başlamış ve çok kan akmış. Efrasiyap bu olanları görünce, halkı barış içinde tutmak; insanlar arasında edep, haya ve ahlaklı olmayı sağlamak; yanlış anlamaların önüne geçmek için çeşitli çareler düşünmüş. Sonunda düğün merasimi yaparak, erkek ve kızın evlendiğini bütün halka duyurmaya karar vermiş. O günden sonra insanlar arasında büyük düğün merasimi düzenlenerek, toplanan halka bu durumu duyurma işi ortaya çıkmış. Böylece yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için düğün yapan kişinin, araştırıp uygun birisini bularak onu herkesin dikkatine sunması âdeti ortaya çıkmış.

Turkish Studies

*International Periodical for the History of Turkish or Turkic
Languages, Literature and Culture
Volume 3/7 Fall 2008*

Düğün merasimi demek, öncelikle erkek ve kadının birbirini sevmesi demekmiş.”²⁹

Bu anlatmada, insan hayatının geçiş dönemlerinden biri ve aile yapısının ilk adımı olan evlenme ve buna bağlı olarak gerçekleşen *düğün* merasimin ilk kez Alp Er Tonga döneminde ortaya çıktığı anlatılmaktadır. Kıza ve erkeğe yeni bir sosyal statü kazandıran ve aileler arasında kurulan dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi düzenlemesi açısından hemen her toplumda önemli bir olay olarak görülen evlilik ve *düğün* merasimi, Uygur Türklerinin sözlü yaratmalarında Alp Er Tonga dönemine dayandırılmaktadır. Burada Alp Er Tonga'nın halkı barış içinde tutmak; insanlar arasında edep, haya ve ahlaklı olmayı sağlamak; yanlış anlamaların önüne geçmek için *düğün* merasimini uygulamaya koyduğu görülmektedir.

Anlatmada dikkat çeken hususlardan biri de, göçebe yaşayan Uygur Türklerinin Alp Er Tonga döneminden sonra belli merkezlerde toplu olarak yaşamaya başladıklarının ve yerleşik hayata geçtiklerinin anlatılmasıdır. Bunun sonucunda da toplumda bazı olumsuz olaylar yaşanmaya başlanmış ve Alp Er Tonga bu sorunlara çözüm üretmiştir.

Alp Er Tonga'nın yer aldığı sözlü yaratmalardan ikincisi ise ölüyü gömme âdetinin ve ölüme bağlı geleneklerin ortaya çıkışıyla ilgilidir. Bu konudaki anlatma şöyledir:

“Eskiden insanlar, ölüleri hiç kimseye duyurmadan ateşte yakar ve ölüünün küllerini kumluğa götürüp rüzgârda savururlarmış. Efrasiyap dönemine gelindiğinde, Efrasiyap bu âdeti değiştirmiş ve cesedi sandığa koyup toprağa gömmeyi emretmiş. Efrasiyap, babası Uluğ Tor öldükten sonra, onun cenazesini kırk gün bekletmiş ve dut ağacından uzunluğu kırk karış, genişliği yedi karış, yüksekliği dokuz karış olan özel bir sandık yaptırıp, cenazeyi ona yerleştirerek saraya yakın yüksek bir tepeye defnetmiş.

Ölüm olduğunda, kırk gün kırk gece sarayda ve başkentte oyun ve eğlenceye, ziyafetlere ara vermeden devam ederlermiş. Efrasiyap bu durumu tuhaf karşılamış ve buna üzülmüş. O gönlünü eğlendirip gezse de üzüntüden bir türlü kurtulamamış. Bunun üzerine derin derin düşünmeye başlamış. ‘İnsanın kadir kıymeti, itibarı sadece yaşadığı dönemde bilinip, öldükten sonra unutulup gider ise bu vefasızlık olur.’ diye aklından geçirerek saray ehlini çağırılmış. (İnan) ~~TD-11~~ ~~Yadıtım~~ 1.334 □ 99 □ Tc.481.1 □ 151 □ Tc-.1 □ “)TEFFFFFFFFFFFFFFFF

Turkish Studies

*International Periodical For the History of Turkish or Turkic
Languages, Literature and Culture
Volume 3/7 Fall 2008*

yaptıkları hatırlansın!’ demiş. Saraydaki danışman vezir Kurbeg: ‘Yas törenine halkın tamamı katılıp herkes ağlarsa, yurttan korkuya neden olur ve insanlar huzursuz olabilir. Onun için merhumun yakın akrabaları yas tutsun.’ demiş.

Efrasiyap bu fikri doğru bulmuş ve yas tutan erkeklerin beline beyaz kumaş bağlamasını, yas tutan kadınların da beyaz başörtüsü bağlamasını kararlaştırmış. Uzak yakından gelenlerin, konu komşularının üç gün üç gece cenaze çıkan evde yemek pişirmeden, yemek, ekmek ve çayı temin etmesini, merhumun vefatından sonra büyük bir yemek verilerek merhumu yad edip, ruhuna dua etmeyi ve onun ebediyen hatırlanmasına karar vermiş. O günden sonra cenazede ağlamak, düğünde gülmek adet haline gelmiş.”³⁰

Eski Türkler atalarına büyük saygı besleyerek onlar için büyük mezarlar, heykeller yapıp, onlar adına yazılı taşlar dikmişlerdir. Bunun yanı sıra ölen büyüklerini altın, zinet eşyası, atları ve bu atların işlemeli eyer taşlarıyla gömmüşlerdir. Altay, Karadeniz, Kafkas, Suriye ve Halep civarlarında bulunan Türk kurganlarındaki ölü gömme âdeti bunu açık şekilde göstermektedir. Ayrıca Türkler bu mezarları uğurlu sayarak korumuşlardır. Çünkü büyük ecdat, fiziksel bir ölüm yaşamış olsa da ruhen diridir ve soyun koruyucusudur.³¹ Anlatmaya göre, Türk kültüründe önemli bir yer tutan ölüyü gömme âdeti, Alp Er Tonga’nın ölen babasını yakmak yerine, bir sandukaya koyup toprağa gömmesiyle başlamıştır.

Günümüzde Uygur Türkleri arasında “beyaz bağlamak” yası sembolize etmektedir. Ölen kişinin erkek akrabaları beline beyaz kumaş bağlar; kadınlar ise başına beyaz örtü takarlar. Erkekler “yette nezir” adı verilen ve ölüm olayının yedinci gününde verilen yemeğe kadar beline bağladıkları beyaz kumaşı çıkarmazlar. Kadınlar ise “kirik nezir” adı verilen ve ölüm olayının ardından kırkıncı günde verilen yemeğe kadar başlarındaki beyaz örtüyü çıkarmazlar. Kırkıncı günde bir kadın yas tutan bayanları teselli eden sözler söyleyerek onların başındaki beyaz örtüyü alır ve yerine farklı renkte bir örtü verir. Bu uygulamaya “Karisini oştuş” adı verilmektedir.³² Yukarıdaki anlatmada Uygur Türklerinde yası sembolize eden “beyaz bağlamak” âdetinin de Alp Er Tonga’nın isteği üzerine uygulanmaya başladığı belirtilmiştir.

³⁰ Ur m i Ti anşan Ra on Halk ekli, s. 72–73.

³¹ Fuzuli Bayat, T rk Mitolojik Sistemi (Ontolojik e Epistemolojik Bağlamda T rk Mitolojisi) , C. 1, Ötüken Neşriyat , İstanbul 2007, s. 161–165.

³² Abdurkerim Rahman vd, U ğ r Orp-Adetleri, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümcü 1996, s. 133–135.

Turkish Studies

International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic
Volum 3/7 Fall 2008

Anlatmaya göre, Alp Er Tonga “insanın kadir kıymeti, itibarı sadece yaşadığı dönemde bilinip, öldükten sonra unutulup gider ise bu vefasızlık olur” düşüncesiyle yas tutmayı halk arasında zorunlu kılmış ve böylece günümüze kadar gelen yas tutma ve ona bağlı geleneksel uygulamalar Alp Er Tonga döneminde ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Türk dünyasında bazı farklılıklar görülmekle birlikte ana hatlarıyla aynı olan ölüyü gömmeye, cenaze evinde birkaç gün yemek pişirmeme, cenazenin ardından kırk gün yas tutma ve cenaze sahipleri tarafından “kırk yemeği” verme gibi ölüm olayı etrafında oluşan geleneklerin büyük kısmı Uygur Türklerinin anlatmalarına göre ilk kez Alp Er Tonga döneminde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Uygur Türkleri düğün ve ölüm olaylarına karşı alınacak tavrı “Cenazede ağlanır, düğünde gülünür” şeklindeki atasözleriyle özetlenmiştir.

Alp Er Tonga ile ilgili anlatmalardan üçüncüsü beşiğin ortaya çıkışıyla ilgilidir:

“Eskiden beşik yokmuş. Efrasiyap dönemine gelindiğinde çocuklar çoğalmaya başlamış. Anneler çocuklara bakmak için çok cefa çekmişler. Bu günlerden birinde Efrasiyap’ın eşi “Böşük Anne” bir seferde üç çocuk doğurmuş. Padişahın sarayı büyük sevince boğulmuş ve üç çocuğa nasıl bakacakları konusunda çeşitli yollar göstermişler. Çünkü o dönemde padişahın çocuklarına öz annelerinin bakması ve büyütmesi âdeti varmış. Ancak Efrasiyap’ın devletinde o döneme kadar hiçbir kadın birden fazla çocuk doğurup büyütmemiş.

Efrasiyap, çocuklara bakma konusunda çok düşünmüş. Sonunda en büyük çocuğuna öz annesi bakmış. İkinci çocuğuna ahlaklı, faziletli ve temiz kalpli bir kadın bulmuşlar ve çocuğa sütanne olmuş. Üçüncü çocuğuna bir ağaç karyola yaparak onun üzerinde belemiş ve bu küçük ağaç karyolaya (çocuğun) annesinin adını (Böşük) vermiş. Böylece beşik dünyada var olmaya başlamış.”³³

Bu anlatmada hem beşik kelimesinin kökeni hem de beşiğin ortaya çıkışı anlatılmaktadır. Tarihi kaynaklarda Alp Er Tonga’nın babası ve çocukları hakkında bilgiler yer alırken, eşinden bahsedilmemektedir. Bu anlatma da ise Alp Er Tonga’nın eşinin adının “Böşük (Beşik)” olduğu ve üçüz bebek doğurması sonucunda bebeklerden birini ağaçtan yapılan beşikte avutmasından dolayı da beşiğin onun ismiyle adlandırıldığı belirtilmiştir. Özetle Uygur Türkleri arasında beşiğin icadı, sütannenin tutulması ve ilk kez üçüz bebeğe sahip olunması Alp Er Tonga döneminin olayları olarak nakledilmektedir.

³³ Çeyretcan Osman, “Böşük Hekkide Rivayet” *Miras*, S. 1, Ürümçi 1992, s. 13–14.

Turkish Studies

*International Periodical for the History of Turkish or Turkic
Languages, Literature and Culture
Volume 3/7 Fall 2008*

Uygur Türklerinde müzik ve çalgı aletleri günlük yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biridir ve ayrı bir öneme sahiptir. Uygur sözlü yaratmalarında müziğin ilk insan Hz. Adem ile birlikte yaratıldığı ve insanlar öldükten sonra da müzikle olan bağlarının devam edeceği anlatılmaktadır. Ayrıca müziğin ruhu harekete geçiren ve mest eden tek unsur olduğu ve ruhun müzik sayesinde tenle birleştiğine inanılmaktadır. Bu anlayışa bağlı olarak Uygur Türkleri arasında çalgı aletleri ve onların ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli anlatımlar yer almaktadır. Bunlardan rebabın ortaya çıkışıyla ilgili olanı şöyledir:

Efrasiyap, Kaşgar'da hanlık tahtında oturduğu yıllarda, yurdu adaletli bir şekilde yönetmesiyle ün salmış. O, herkesin karnını doyurup, kendi işiyle meşgul olduğunu ve hiç eğlence düzenlenmediğini görünce bu duruma çok üzülmüş. O, has bahçesinde halkının gönlünü eğlendirmek için çare düşündüğü bir sırada, bir turgayın hüznü ötüşünü duymuş. Padişah onu dikkatle dinlemiş ve onun sesini taklit etmiş. Fakat ben bir padişahım, insanların içinde kuş gibi ötersem, güliünç duruma düşerim. En iyisi, ağaçtan kuşların sesine benzer ses çıkaran bir alet yapayım, diye düşünmüş ve dokuz gün uğraşarak dokuz karış uzunluğunda bir ağacı çalgı aleti yapmaya karar vermiş. O, bu ağacı insan suretinde yapmış ve bir ağız koymuş. Koyunun bağırsağını titizce işleyip üç tel çekmiş. Fakat bu aletten ses çıkmamış. Efrasiyap, işin dokuzuncu gününde has bahçede yine bu aletten ses çıkarmak için uğraşırken, bir yiğit sesli bir şekilde şarkı söyleyerek oradan geçmiş. Padişah, onun şarkısıyla çok ilgilenmeyip aletiyle uğraşmaya devam etmiş. Aradan bir yemek pişirme vakti geçince, şarkı söyleyen yiğit geri dönmüş. O yine şarkı söyleyerek yürüyormuş; fakat sesi önceki kadar gür değilmiş. Efrasiyap, bu işe çok şaşırılmış ve işini bırakıp yiğidi çağırarak:

—Sen nereye gidip geldin? demiş. Yiğit:

—Kaynana ve kayınbabamın evine misafir olup geldim, diye cevap vermiş.

Efrasiyap, hemen işinin başına dönüp yaptığı çalgı aletinin gövdesini derince oymuş ve orayı deri ile kapatarak teline vurmuş. Ondan hem güçlü hem de titrek bir ses çıkmış. Efrasiyap, yiğidin iki şarkısından şunu anlamış ki, yiğit sabahleyin yemek yememiş, karnı aç, bunun için de sesi hem güçlü hem titrek çıkıyor. Kaynana ve kayınbabasının evine gidip karnını doyurduktan sonra şarkısı o kadar güzel değil.

Efrasiyap'ın icat ettiği bu çalgı, rebabın ilk şekliymiş. Daha sonra o, daha da iyi ses çıkaran çalgı aleti dutarı yapmış. O

Turkish Studies

*International Periodical for the History of Turkish or Turkic
Languages, Literature and Culture
Volume 3/7 Fall 2008*

günden sonra bu yurttaki insanlar karnını doyurmakla kalmayıp saz çalıp dans ederek eğlenir olmuşlar.”³⁴

Bu anlatmada Alp Er Tonga'nın payitahtının Kaşgar'da olduğu ve halkın eğlenmesi için rebabı, daha sonra da dutarı icat ettiği anlatılmıştır. Alp Er Tonga'nın Kaşgar'da oturduğu bilgisi tarihi kaynaklarda yer alan bilgilerle aynıdır. Burada Alp Er Tonga'nın rebabı icat etme nedeni halkını eğlendirme isteğidir ki bu da bize onun halkın çeşitli sorunlarına çözümler ürettiğini ve müzik aletlerini icat ederek de kültür-medeniyet kahramanı olduğunu göstermektedir.

Günümüzde Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri Kızılsu Kırgız Otonom Bölgesinde yer alan Atuş (Artuş)'tur. Bu bölge tarım ürünleri içinde inciriyle ün salmıştır ve bu konuda çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Bu efsanelerin merkezinde de Alp Er Tonga yer almaktadır. Bu anlatmalardan birincisi şöyledir:

“Eski zamanda yaşayan padişah Efrasiyap, yeryüzünde yedi yerde başkent kurmuş. Bunlardan biri Erdebil, biri Suddikut³⁵ şehri, bir diğeri Korla şehriymiş. Diğer dört şehir Turfan, Hoten, Almalı ve Balasagun'muş.

Padişah Efrasiyap, bir gün saraydaki herkesi çağırıp toplantı yapmış. Toplantıda, padişahlığın sınırsız gücünün kudretinin anlaşılması için, bu yedi şehrin hepsini tıpkı cennet gibi değişik meyvelerle donatmak istediğini söylemiş. Bunun için de dünyadaki en güzel meyvelerin fidanından toplamaları için ferman çıkarmış. Dünyanın her yerine emir eri göndermiş. Emir erleri kırk ay, kırk gün kırk gece uzun bir yol katettikten sonra, karşılaştıkları meyvelerin içinden en güzel olanlarını seçerek hem fidanını hem de tohumunu alıp saraya getirmişler. Bu yedi şehri, yemyeşil meyve ağaçlarıyla donatmaya başlamışlar. Yıllar geçtikçe meyve fidanlarının bazıları sağlıklı şekilde büyümüş, bazıları ise kuruyup gitmiş. İncir de işte o günden itibaren Atuş'ta yetişmeye başlamış.”³⁶

Bu anlatmada padişah Alp Er Tonga'nın Erdebil, Kaşgar, Korla, Turfan, Hoten, Almalı ve Balasagun gibi yedi farklı şehri kendine merkez seçtiği ve büyük bir güce sahip olduğu anlatılmıştır ki bu bilgiler yazılı kaynaklarla da örtüşmektedir. Ayrıca anlatmadan onun büyük bir hükümdar olduğu ve idaresi altında tuttuğu toprakları mamur hale getirmek için büyük çaba sarf ettiği ve günümüzde Atuş bölgesinde yetişen incirin de bu çabanın sonucunda üretilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

³⁴ U g r Halk Efsane-Ri a etleri (K k G mbe), Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümqi 2006, s. 361–362.

³⁵ Suddikut, Suli ismiyle de anılmaktadır ve Kaşgar şehrinin eski adıdır.

³⁶ U ğ r Halk Epsane-Ri a etliri (K k G mbe), s. 289–290.

Turkish Studies

International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic
Volum 3/7 Fall 2008

Atuş bölgesinde incirin yetiştirilmesiyle ilgili anlatmanın bir varyantı da şöyledir:

“Çok eskiden, padişahların padişahu ve bilgelerin bilgisi olan hakan Efrasiyap, bir gün rüya görmüş. Rüyasında, cennette gezip dolaşmış ve cennetteki huriler ve hizmetçiler onun gönlünü açmış; tatlı tatlı meyveler susuzluğunu gidermiş. Uyanıp bakmış ki rüya. O, bu gördüklerinin rüya olduğuna hiç inanmak istememiş. Bunun üzerine bütün vezirlerini saraya toplayıp, onlara rüyasını anlatmış ve elini açarak rüyasında yediği meyvelerin çekirdeklerini göstermek istemiş. Aslında onun elinde hiçbir meyvenin çekirdeği yokmuş; fakat Allah'ın kerameti ile han elini açınca bir avuç çekirdek peyda olmuş. Bunun üzerine o çekirdekler dikilip yetiştirilerek incir peyda olmuş.”³⁷

Bu anlatmada Alp Er Tonga, rüyasında gördüğü meyvenin çekirdeğini uyandığında elinde bulan ve bu yönüyle de keramet sahibi bir padişah olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca anlatmada incirin cennetten gelen bir meyve olduğu da vurgulanmaktadır.

Atuş'ta incirin yetiştirilmesiyle ilgili anlatmanın bir başka varyantı ise şöyledir:

Padişahların padişahu olan hakan Efrasiyap, yedi şehirde başkent kurmuş. O, şimdiki Kuça şehrinde hanlık tahtında oturduğu günlerin birinde, rüyasında cennette gezdiğini görmüş. Uyanınca müneccimlerini saraya çağırması ve rüyasını yorumlatmış. Müneccimler, padişaha dünyanın her yerine emireri gönderip, cennete benzer bahçe yaptırması gerektiğini söylemişler. Bunun üzerine padişah, dünyanın her yerine emireri göndermiş.

Batıya giden emir erleri, geri dönüşlerinde Kaşgar'a uğramışlar. O zamanlar şimdiki Atuş şehri ve ona bağlı olan araziler ağaçla kaplı orman ve yayla imiş. Bunu gören emirerleri, bu otağa at ve develerini birkaç gün bırakmışlar ve yollarına daha sonra devam etmeye karar vermişler. At ve develerini otağa bıraktıktan sonra, her biri kendinin nereye dolaştığını, neleri gördüğünü, hangi güzel meyve fidanlarını ve çekirdeklerini getirdiğini söylemiş ve kimin getirdiği meyvenin mükâfatı hak ettiğini aralarında tartışmışlar. Sonunda incir fidanını getirenin hepsinden iyi olduğuna karar vermişler. Bunun üzerine, handan mükâfat alabilmek için emirerlerinin arasında düşmanlık başlamış. Onlar, gizlice aralarında anlaşıp ağız birliği yaparak, incir fidanı getiren emirerinin devesine yüklediği incir fidanını bir akarsuya atmışlar ve onun yerine karakavak fidanını koymuşlar. Bu akarsudan geçen bir çiftçi, suda akıp gelen incir fidanını görmüş ve onu sudan çıkarmış. Bakmış ki, bu fidanlar o

³⁷ Uğur Halk Epsane-Riayetleri (Kök ve Gelişimi), s. 290.

Turkish Studies

International Periodical For The Study of Turkish Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

iklimde yetişmeyen fidanlar. Bunun üzerine çiftçi, onu evine götürmüş ve tutarsa ağaç olsun, kurursa odun olsun diyerek tarlaya dikmiş. Bir süre sonra bakmış ki, fidanlar kök salıp meyve vermeye başlamış. Çiftçi, olgunlaşan ilk incir meyvesini hana hediye etmiş. Hakan Efrasiyap, bu meyvenin tadına bakmış ve onu çok lezzetli bulmuş. Buna sevinen han, tahtını Atuş'a taşımış. Han ilk önce çadırını Atuş'un kuzeybatısına düşen dağın eteğine kurmuş ve bundan dolayı burası "Tahtı Hon"³⁸ diye adlandırılmış. Daha sonra han, durumun ayrıntısını öğrenince, askerlerinin birbirlerine düştükleri incir fidanını bıraktıkları yere, vatandaşlar tekrar birbirine düşmesinler diye "Azğan" adını koymuş. Bir süre sonra han, çadırını tekrar şimdiki "Sundağ" denilen yere taşımış. Böylece hakan Efrasiyap, burada şehir inşa etmiş ve şehrin adını burada en çok yetişen ardıç ağacından esinlenerek 'Artuş' koymuş."³⁹

Bu anlatmada incirin Atuş bölgesine nasıl geldiğinin yanı sıra Atuş şehri ve bunlara bağlı Suntağ, Azğan (Azak) ve Tehtivun köylerinin adlandırılmasıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.⁴⁰ Örneğin; "Atuş" adının, o bölgede en çok yetişen "ardıç" ağacından geldiği bilgisi anlatma içinde verilmiştir. Yerleşim yerlerinin adlandırılmasının yanı sıra kurulmasında da Alp Er Tonga adı karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak İran, Arap ve Türk sözlü ve yazılı kaynaklarında büyük bir kahraman ve hükümdar olarak yer alan Alp Er Tonga (Efrasiyab), Uygur, Karahanlı ve Selçuklu Devletinin hükümdarlarının atası olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Alp Er Tonga zamanın ve mekânın sınırlarını aşarak yüzyıllar boyunca Türk boylarının ortak kahramanlık simgesi olmuştur.

Halkın hafızasında derin izler bırakan Alp Er Tonga, yüzyıllar boyunca yazılı kaynakların yanı sıra sözlü gelenek içinde de yaşatılmış ve onun hakkında çeşitli anlatmalar ortaya çıkmıştır. Bu anlatmalar bize, Alp Er Tonga'nın hükümdarlık ve kahramanlık özelliklerinin yanı sıra kültür-medeniyet kahramanı olarak Türk kültürüne katkılarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Alp Er Tonga hakkındaki sözlü anlatmalarda dikkat çeken hususlardan biri hem bozkır göçebe yaşam tarzının hem de yerleşik hayatın izlerinin bir arada bulunmasıdır. Alp Er Tonga hakkındaki yazılı ve sözlü kaynakları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde ise onun dışa ve içe dönük iki farklı yönü olduğunu görmekteyiz. Yazılı kaynaklarda daha çok bozkır ekolojisinin yapısal bir özelliği olarak

³⁸ Tahtı Hon: Tehtivun ismiyle bilinen köyün eski adıdır.

³⁹ Uğur Halk Epsane-Riâletleri (Kök ve Gemi), s. 290-292.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bak. Şincan Yılnamisi 1997, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümqi 1998, s. 14.

Turkish Studies

International Periodical for the Study of Turkish and Turkish History
Volume 3/7 Fall 2008

Alp Er Tonga'nın dışa dönük yapısı; yani düşmana karşı gösterdiği başarılar ve kahramanlığı anlatılırken, sözlü anlatmalarda onun içe dönük yapısı; yani toplumu bir arada tutmadaki başarısı, halkın sevincini ve üzüntüsünü paylaşması, halkın çeşitli sorunlarına pratik çözümler üretmesi, yurdunu mamur bir hale getirme çabası, toplumu ve onun temel yapısını oluşturan ailenin birlik ve bütünlüğüne verdiği önem dile getirilmektedir.

Ayrıca Uygur sözlü anlatmalarında Alp Er Tonga, çeşitli yerlerin adlandırılmasında, günlük hayatta kullanılan çeşitli eşyaların ortaya çıkışında, şehirlerin kurulmasında, kanalların açılmasında ve toprakların mamur hale getirilmesinde ve çeşitli geleneklerin oluşmasında adı geçen tarihî bir kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alp Er Tonga, Türk kültür tarihinde ideal yönetici tipini ortaya koyan bir hükümdar, toplumsal yaşamı düzenleyen ve koruyan geleneklerin bazılarının yaratıcısı, toplumsal birlik ve bütünlüğün önemini ve bunu gerçekleştirmenin yollarını öğreten ve gösteren bir kahraman olarak yerini almaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For The Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*